

Практичні аспекти презумпції вини у цивільному праві України

Правові презумпції присутні в багатьох галузях та інститутах права. Зокрема, у кримінальному праві діє одна із найбільш відомих правових презумпцій – презумпція невинуватості. Вважається, що у цивільному праві діє протилежна презумпція – вини. У законодавстві України поняття презумпції невизначене. Тому, насамперед, розглянемо теоретичне розуміння правової презумпції взагалі, та презумпції вини у цивільному праві зокрема, що дозволить окреслити глибину практичних проблем, які виникають при застосуванні відповідних норм чинних Цивільного кодексу України та Цивільного процесуального кодексу України (надалі, відповідно – ЦК України та ЦПК України).

Незважаючи на різноманіття наукових визначень категорії «правова презумпція», усі їх можна звести до двох основних підходів: процесуальний і матеріальний¹.

Відповідно до процесуального підходу під презумпцією слід розуміти юридичний обов'язок відповідних державних органів і посадових осіб визнати презумований факт установленим. Висновок про існування факту як істинного випливає з іншого юридично значимого факту, доведеного або такого, що приймається як істинний. За такого підходу суд при оцінці доказів і винесенні рішення фактичну сторону справи визначає за принципом „доведено - не доведено”, а там, де законом встановлені спростовні презумпції – „спростовано - не спростовано”. Крім того, зміст процесуальних презумпцій полягає в розподілі між сторонами обов'язків доказування фактів, які презумуються. Наприклад, процесуальний зміст презумпції вини у кримінальному праві полягає в тому, що обвинувачення може спростувати припущення невинуватості підозрюваного, а підозрюваний не зобов'язаний

¹ *Едуард Голодницький*. Презумпции и фикции в новом Гражданском кодексе Украины // Юридическая практика. – 29.11.2004. – №48(362).

доказувати свою невинуватість, доказування вини підозрюваного є обов'язком державного обвинувачення.

Матеріальний підхід визначає, що юридична презумпція - це припущення (з латинського „praesumptio” - припущення), закріплене в правовій нормі, відповідно до якого певний порядок речей в правовідносинах визнається звичайним, нормальним, таким, що не потребує доведення.

З цих визначень можна вивести істотні ознаки презумпції.

По-перше, презумпція - це юридично-технічний засіб, що використовується у законотворчості. По-друге, це завжди ймовірне припущення, причому ймовірність його істинності може бути як високою, так і наближатися до абсолютного нуля. По-третє, юридичні презумпції закріплені прямо або побічно в правових нормах. По-четверте, презумпції можуть бути спростовні чи неспростовні.

Г.Ф. Шершеневич вказував, що презумпція може створювати відповідальність без вини, не передбачену ні законом, ні договором, і, навпаки - безвідповідальність при наявності вини зобов'язаної особи².

В цьому фактично і полягає матеріальне значення презумпції вини, оскільки при не встановленні ні вини, ні невинуватості, вона може мати значення підстави відповідальності. Тобто особу буде притягнуто до відповідальності на підставі нормативного припущення її вини навіть якщо вона невинувата, оскільки вона не скористалась своїм правом та водночас обов'язком спростувати презумпцію.

В теорії права юридичні презумпції поділяють на спростовні та неспростовні. Спростовна юридична презумпція - це спростовне твердження про нормативно-достовірне існування факту, пов'язаного з іншим (іншими), вірогідно встановленим фактом (фактами). Усі спростовні юридичні презумпції є формально-юридичними способами подолання непереборних сумнівів суб'єкта правозастосування, нездатного з об'єктивних причин встановити в справі об'єктивну істину.

² Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. – М., 1912. – С. 950.

Спростовні юридичні презумпції впливають на розподіл тягара доказування і можуть бути спростовані тією зі сторін, проти якої спрямована презумпція. Тобто на відміну від неспростовної презумпції, особа, проти якої спрямована презумпція має можливість довести свою невинуватість.

Поняття та групи презумпцій вини у ЦК України

У новому ЦК України можна виділити презумпції правомірності правочину, вірогідності інформації, авторства, згоди, факту і вини³.

Прямо в тексті ЦК України закріплено лише дві презумпції – презумпція правомірності правочину (ст. 204 ЦК України) та презумпція авторства (ч.1 ст. 435 ЦК України). Інші презумпції впливають із змісту норм ЦК України.

Зокрема, як презумпцію вини науковці кваліфікують⁴ положення ч. 2 ст.614 ЦК України, в якій закріплено наступну норму: „відсутність своєї вини доводить особа, яка порушила зобов’язання”.

І.С. Канзафарова вважає, що кваліфікація правознавцями обов’язку доведення відсутності своєї вини особою, яка порушила зобов’язання як „презумпції винності” є неточною⁵. Наприклад, у разі завдання шкоди джерелом підвищеної небезпеки презюмується не лише винне, а й випадкове завдання шкоди. Тому, на думку І.С. Канзафарової, незважаючи на те, що вина відповідно до ст.614 ЦК України є підставою відповідальності, яка діє в переважній більшості випадків, йдеться про презумпцію наявності в діях відповідача достатніх підстав для покладення на нього відповідальності. Однак оскільки із змісту ч.3 ст.10 Цивільного процесуального кодексу України та ст.54 Господарсько-процесуального кодексу України тягар доведення факту невиконання або неналежного виконання зобов’язання

³ Едуард Голодницький. Презумпции и фикции в новом Гражданском кодексе Украины // Юридическая практика. – 2004. – №48(362). – С. 6.

⁴ Цивільне право України, Підручник у 2-х кн. /О.В. Дзера, Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. 2-е видав-во, допов. і перероб. – К.: Юрінком Інтер, 2004 р. – Кн. I. – С. 718.

⁵ Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар: у 2 ч. / За заг. ред. Я.М. Шевченко. – К.: Концерн „Видавничий Дім „Ін Юре”, 2004. – Частина 2. – С. 81.

контрагентом, наявність збитків, а також причинного зв'язку між першим і другим лежить на позивачеві, отже, законодавець виходить із презумпції відсутності цих фактів в діях відповідача. Отже, резюмує І.С. Кантафарова йдеться про презумпцію наявності всіх умов відповідальності порушника зобов'язання, за винятком тих, які доводяться його контрагентом.

Е. Голодницький пропонує використовувати поняття „презумпції винності”, а не єдине поняття „презумпція вини”. Презумпції винності, вказує він, – основні цивільно-правові заперечні презумпції, що також називають доказовими презумпціями, оскільки вони припускають наявність вини і визначають сторону, що несе тягар доведення невинності. Причому Е. Голодницький виділяє дві групи презумпцій вини: презумпції вини особи, що не виконала зобов'язання або виконала його неналежним чином, і презумпції вини особи, яка завдала шкоду.⁶

До першої групи презумпцій Е. Голодницький відносить загальну доказову презумпцію статті 614 ЦК України, що відносить вину (умисел або необережність) до підстави відповідальності за порушення зобов'язання, якщо інше не встановлено договором або законом. Ця презумпція має три елементи:

- Вина – це підстава відповідальності за порушення відповідальності, крім випадків, передбачених законом чи договором – абз.1 ч.1 ст.614 ЦК України;
- Особа є невинною, якщо доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання – абз.2 ч.1 ст.614 ЦК України;
- Відсутність своєї вини доводить особа, яка порушила зобов'язання – ч.2 ст. 614 ЦК України.

У той же час, звертає увагу Е. Голодницький, стаття 623 ГК закріплює, що боржник, що порушив зобов'язання, повинен відшкодувати кредиторів

⁶ *Едуард Голодницький. Презумпции и фикции в новом Гражданском кодексе Украины // Юридическая практика. – 2004. – №48(362). – С. 6-7.*

заподіяні цим збитки. Однак розмір збитків, заподіяних порушенням зобов'язання, доводить кредитор. Таким чином, ЦК України розподіляє тягар (обов'язок) доведення різних обставин між боржником і кредитором.

Е. Голодницький наводить цілу групу презумпцій вини особи, яка порушила зобов'язання. Так, наприклад, відповідно до статті 900 ЦК України, виконавець відповідає перед замовником за порушення договору про виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських і технологічних робіт, якщо не доведе, що порушення договору відбулося не з його вини. А у відповідності зі статтею 906 ЦК України збитки, заподіяні замовникові невиконанням або неналежним виконанням договору про надання послуг за плату, підлягають відшкодуванню виконавцем у випадку наявності його вини в повному обсязі, якщо інше не встановлено договором. Виконавець, що порушив договір про надання послуг за плату при здійсненні ним підприємницької діяльності, відповідає за це порушення, якщо не доведе, що належне виконання виявилось неможливим у результаті нездоланної сили, якщо інше не встановлено договором або законом.

Частина 2 статті 924 ЦК України визначає, що перевізник відповідає за втрату, нестачу, псування або ушкодження прийнятого до перевезення вантажу, багажу, пошти в розмірі фактичної шкоди, якщо не доведе, що це сталося не з його вини. За затримку відправлення транспортного засобу, що перевозить пасажирів, або запізнення в прибутті такого транспортного засобу до пункту призначення перевізник платить пасажирові штраф у розмірі, установленому за домовленістю сторін транспортними кодексами (статутами), якщо перевізник не доведе, що ці порушення відбулися в результаті нездоланної сили, усунення несправності транспортного засобу, що загрожувала життю або здоров'ю пасажирів, або інших обставин, що не залежать від перевізника (стаття 922 ЦК України).

Відповідно до частини 2 статті 950 ЦК України професійний зберігач відповідає за втрату (нестачу) або ушкодження речі, якщо не доведе, що це відбулося в результаті непереборної сили або через такі властивості речі, про

які зберігач, приймаючи її на збереження, не знав і не міг знати, або в результаті умислу або грубої необережності поклажедавця.

А у відповідності, наприклад, зі статтею 1043 ЦК України управитель, що не виявив при управлінні майном належної турботи в інтересах установника управління або вигодонабувача, зобов'язаний відшкодувати установнику управління заподіяні збитки, а вигодонабувачу - упущену вигоду. Причому керуючий відповідає за заподіяні збитки, якщо не доведе, що вони виникли в результаті нездоланної сили, винних дій установника управління або вигодонабувача.

Відповідно до частини 3 статті 1017 ЦК України, у договорах комісії комісіонер, що продав майно по більш низькій ціні, повинний заплатити різницю комітентові, якщо не доведе, що він не мав можливості продати майно за погодженою ціною, а його продаж по більш низькій ціні попередила великі збитки.

До другої групи загальних презумпцій вини відноситься частина 2 статті 1166 ЦК України, відповідно до якої особа, що заподіяла шкоду, звільняється від її відшкодування, якщо доведе, що шкода нанесена не з її вини.

До доказових деліктних презумпцій відноситься, наприклад, частина 5 статті 1187 ЦК України, що визначає, що особа, яка здійснює діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки, відповідає за нанесену шкоду, якщо не доведе, що шкода була нанесена в результаті нездоланної сили або наміру потерпілого.

Відповідно до статті 1184 ЦК України, шкода, нанесена недієздатною фізичною особою, відшкодовується опікуном або закладом, що зобов'язаний здійснювати нагляд за ним, якщо вони не доведуть, що шкода була нанесена не з їхньої вини. Частина 2 статті 1179 ЦК України визначає, що у випадку відсутності в неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування нанесеної ним шкоди, ця шкода відшкодовується в частці, якої не вистачає,

або в повному обсязі його батьками (усиновителями) або піклувальником, якщо вони не доведуть, що шкода була нанесена не з їхньої вини.

Зміст презумпцій вини у ЦК України та його недоліки

Варто частково погодитись із пропозиціями Е. Городницького і з аргументами І.С. Канзафарової.

На нашу думку, якщо вже використовувати термін „презумпція вини”, необхідно чітко окреслити зміст цієї презумпції.

Погоджуючись із пропозицією Е. Городницького щодо виділення двох груп презумпцій вини, розглянемо зміст цих презумпцій, який є спільним для них всіх.

Як уже зазначалось, загальна презумпція вини впливає із змісту частин першої та другої статті 614 ЦК України. Тому її зміст охоплює наступні елементи:

- Особа, яка порушила зобов’язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором або законом (абз.1 ч.1 ст.614 ЦК України);
- Особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов’язання (абз.2 ч.1 ст.614 ЦК України);
- Відсутність своєї вини доводить особа, яка порушила зобов’язання (ч.1 ст.614 ЦК України).

На нашу думку, вказані елементи цієї презумпції поширюються на всі зобов’язання і є спільними для всіх презумпцій, які зустрічаються у ЦК України. Спеціальними особливостями інших презумпцій є встановлення специфічних вимог щодо доказування невинуватості (стаття 950, частина 5 статті 1187 ЦК України).

Однак, очевидно, у загальній презумпції статті 614 ЦК України не вистачає важливого елементу. А саме, вказівки на те, що особа вважається винною, поки не доведе свою невинуватість. З огляду на це, на нашу думку, не можливою є ситуація, коли презумпція вини стане підставою відповідальності у випадку, якщо сторонами спору не буде доведено вини чи невинуватості боржника, як би це було у випадку класичного формулювання спростовної презумпції. Таким чином, суд, у випадку якщо особа, яка порушила зобов'язання не виконає обов'язку щодо доведення своєї невинуватості, все одно повинен зробити висновок про наявність чи відсутність вини, оскільки вина відповідно до ч.1 ст.614 є підставою відповідальності. Мабуть, в такій ситуації суд повинен за своєю ініціативою витребувати у боржника докази вчинення ним заходів для належного виконання зобов'язання. Тобто презумпція вини у формулюванні статті 614 ЦК України реально має значення лише в тому, що суд не вправі вимагати доказів вини боржника у кредитора, однак не звільняє суд від необхідності довести наявність чи відсутність вини, оскільки вина є підставою відповідальності.

Особливістю презумпцій вини у ЦК України є те, що, як правило, прямо вказується яким саме чином особа, яка порушила зобов'язання чи завдала шкоди повинна довести відсутність своєї вини. Тобто закон вказує спосіб спростування презумпції. Абз.2 ч.1 ст.614 встановлює загальне правило для всіх презумпцій – щоб особі, яка порушила зобов'язання довести невинуватість, необхідно довести вжиття всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання.

Деякі норми встановлюють спеціальні вимоги доказування невинуватості. Наприклад, ч.1 ст.906 ЦК України встановлює, що виконавець, що порушив договір про надання послуг за плату при здійсненні ним підприємницької діяльності, для спростування своєї вини повинен довести, що належне виконання виявилось неможливим у результаті нездоланної сили, якщо інше не встановлено договором або законом.

Відповідно до ст.922 ЦК України перевізник для спростування своєї вини повинен довести, що порушення відбулися в результаті нездоланної сили, усунення несправності транспортного засобу, що загрожувала життю або здоров'ю пасажирів, або інших обставин, що не залежать від перевізника. А відповідно до частини 2 статті 950 ЦК України професійний зберігач відповідає за втрату (нестачу) або ушкодження речі, якщо не доведе, що це відбулося в результаті непереборної сили або через такі властивості речі, про які зберігач, приймаючи її на збереження, не знав і не міг знати, або в результаті умислу або грубої необережності поклажедавця. У цьому випадку на зберігача покладено обов'язок довести умисел або грубу необережність кредитора – поклажедавця для спростування власної вини! Аналогічний обов'язок встановлено, наприклад, у частині 5 статті 1187 ЦК України.

Цікавим є співвідношення презумпції вини із процесуальним законодавством. Зокрема, відповідно до ч.3 ст.10 Цивільного процесуального кодексу України, кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог та заперечень, крім випадків, встановлених цим кодексом. Відповідно до ч.1 ст.60 Цивільного процесуального кодексу України кожна сторона зобов'язана довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог та заперечень, крім випадків, встановлених статтею 61 цього кодексу. Стаття 61 Цивільного процесуального кодексу України визначає виключний перелік підстав звільнення від доказування, в якому відсутні презумпції. Із норм статті 614 ЦК України та інших норм ЦК України, які містять презумпцію вини випливає, що обов'язок доказувати невинуватість однозначно лежить на особі, яка порушила зобов'язання чи завдала шкоди. Однак так само очевидно, що ЦК України не покладає на жодну із сторін обов'язок доказувати вину боржника. А цей обов'язок випливає із зазначених процесуальних норм та норми ч.1 ст.614 ЦК України, відповідно до якої вина є підставою відповідальності. Оскільки ЦК України не вказує, що особа вважається винною, якщо не доведе свою невинуватість, то наявність чи

відсутність вини як підстави відповідальності повинна бути з'ясована судом. Та навіть якби ЦК України містив вказівку про винність особи, якщо вона не доведе своєї невинуватості, стаття 61 Цивільного процесуального кодексу України не називає презумпції серед підстав звільнення від доказування.

На думку Я.П. Зейкана, „складається враження, що автори Цивільного процесуального кодексу України просто забули про презумпції”⁷.

В такій ситуації Я.П. Зейкан припускає, що суди будуть вирішувати справи в порядку, який склався внаслідок судової практики, при цьому слід зауважити, що Цивільно-процесуальний кодекс України 1963 року у статті 32 звільняв від доказування факти, які згідно з законом припускаються встановленими.

Таким чином, презумпції вини, які сформульовані у статтях ЦК України мають такі суттєві недоліки:

- Відсутність прямого визнання презумпції вини, згідно з яким особа, яка порушила зобов'язання чи завдала шкоди вважається винною, поки не доведе свою невинуватість у порядку, встановленому законом;
- Відсутність процесуальних підстав для звільнення кредитора від доказування на підставі презумпції вини боржника.

Для вирішення окреслених проблем, пропонуємо сформулювати ч.2 ст.614 ЦК України наступним чином:

„Особа, яка порушила зобов'язання вважається винною, якщо не доведе відсутність своєї вини у порядку, встановленому законом”.

Під порядком, встановленим законом слід розуміти, наприклад, вимоги абз.2 ч.1 ст.614 ЦК України (доказами невинуватості є вжиття усіх залежних від особи заходів для належного виконання зобов'язання) чи статті 950 ЦК України (для спростування своєї вини зберігач повинен довести умисел чи грубу необережність поклажедавця або непереборну силу).

⁷ Зейкан Я.П. Коментар Цивільного процесуального кодексу України. – К.: Юридична практика, 2006. – С. 121.

Крім цього, у статті 61 Цивільного процесуального кодексу України слід відновити підставу звільнення від доказування, яка раніше існувала у статті 32 Цивільно-процесуального кодексу України 1963 року – факти, які згідно з законом припускаються встановленими.

А у стані, в якому презумпція вини сформульована на сьогоднішній день, вона має формальне значення, оскільки сторони спору та суд не звільнені від доказування вини на підставі презумпції. Реальне значення презумпції вини лише в тому, що вона вказує, яким саме чином слід доказувати не винуватість.